

Fascismul mussolinian – un totalitarism sui generis

[Mussolini's fascism – a sui generis totalitarianism]

Mihai MILCA

Abstract: *The emergence and rise of the fascist movement in Italy, against the background of a major economic, social and political crisis, marked, through the trend generated in the history of the 20th century, structural mutations and ample reverberations in the ideological debates. The fascist phenomenon thus acquired generic connotations and a claimed, if not ascribed, identity designated as "totalitarian". Historiography, social sciences and, above all, political science faced a laborious and difficult mission, in elucidating the totalitarian "experiment" that exceeded the limits of national and conjunctural conditions. Totalitarianism is not just a concept or a historically recorded political regime, but rather a "syndrome", a "disease" from which humanity has unfortunately not recovered.*

Keywords: *fascism, totalitarianism, fascist movement, fascist regime, statolatry*

Historia magistra vitae est. Această sentință ilustră ce a intrat în patrimoniul spiritual al unei civilizații bântuite de atâtea spectre terifiante și traumatizante, cataclisme naturale și nenorociri provocate de oamenii înșiși (războaie devastatoare și masacre frizând genocidul, tiranii și răzvrățiri ce au adus cu ele cortegii de victime vinovate și nevinovate, silnicii religioase și panideologii înrobitoare și mistificante) se dovedește în raport cu un „secol al extremelor”, stigmatizat și demonizat prin recurența răului absolut, secolul al XX-lea, un adagiu ce poate părea neavenit, irelevant și inoperant. Mai poate sugera acesta că înțelegerea trecutului este o garanție și o preeminentă condiție constitutivă a actului de cunoaștere a istoriei, a realităților sociale și politice, atâtea vreme cât există o frontieră fluidă între universul reprezentărilor nebuloase și distorsionate emoțional ale faptelor trăite în implacabilitatea lor și sedimentările raționalizate adjuocate în conștiința critică post factum, teaurizată în tratate, studii voluminoase și docte, colecții de documente, biblioteci, arhive și spații muzeistice amenajate potrivit unor criterii anume?

Nu puține constatări ocazionale și false identificări, etichetări peremptorii și enunțuri exclusiviste, devenite clișee contagioase, cu putere de circulație tout azimut, au evidențiat o stranie metamorfoză și o infiltrare insidioasă în câmpul analizelor conceptuale, al paradigmelor și tipologiilor, al teoretizărilor de rang mediu, al generalizărilor doctinare cu pretenții de științificitate. Judecățile existențiale au lăsat locul, prin transfer ilicit, unor valorizări severe și indubitabile. Evenimentele disparate sau congruente, faptele, fenomenele, procesele derulate cândva au fost examinate fie cu lupa, fie cu luneta, au fost hipertrofiate sau reduse la dimensiuni miniaturale, cauționate sau incriminate, vizualizate ostentativ sau ocultate, exonerate de implicații sau supuse oprobriului și condamnării morale, fără drept de apel, astfel încât

reducționismul ideologic, simplificările comode și certitudinile convenționale au câștigat teren în detrimentul demersului cognitiv sine ira et studio. Este și „destinul” unor termeni aflați în uz curent care au dobândit o funcție cumulativă, generică, o destinație programată, discreționară și o „instrumentalizare” cu efecte în măsură să paraziteze exercițiul de reflecție integrator și explicativ arondat unui areal epistemic ce trebuia protejat de pseudo-delimitări pretins categorice, etern valabile dar factice. Acești termeni s-au erijat în „busole” conceptuale ce nu au reușit decât să se transforme într-un sofisticat „pat al lui Procust” care se auto-ignoră cu aroganță. Fascismul, comunismul, totalitarismul par să fi suferit o astfel de transfigurare, acaparând atenția publică alimentând însă, prin ricoșeu și combustia unor prestații în spațiul eterat al istoriografiei, științei politice, criticii ideologiilor. Unele dintre acestea au beneficiat chiar de notorietate și și-au arogat ambiții auctoriale, neo-scolastice, intimidante pentru alți căutători ai adevărului adevărat.

Suficiența unor asemenea judecăți evaluative, „antemergătoare”, nu face astfel decât să obstaculeze reconstituirea exactă, sobră, a circumstanțelor istorice, a succesiunilor și contextelor evenimentiale, a cauzalităților multiple și a factorilor întrepătrunși, a ceea ce a fost să fie, efectiv, atunci când protagoniștii unei epoci au acționat, forțând logica lucrurilor sau supunându-se unor supra-determinări atunci când anumiți actori colectivi au interacționat, s-au confruntat, învingând sau fiind înfrânți, într-un joc hazardat și inexorabil al istoriei.

Dacă e să ne referim la fascism vom constata că în pofida unei supra-abundențe de contribuții exegetice și referințe bibliografice, fenomenul ca atare rămâne încă enigmatic și indescifrabil, cu multiple fațete obscure atunci când nu este creditabil a reprezenta un epifenomen „o secreție contingentă și extremă a altor fenomene”, dacă nu cumva o paranteză „patologică” deghizată îndărătul unui substitut terminologic la originea căruia a contribuit: „totalitarismul”¹.

Emilio Gentile, un reputat istoric al fascismului italian, avansează o definiție pertinentă a acestuia semnalând totodată și impedimentele ce au grevat asupra dezbaterii dezinhibate privind natura, originea și semnificația intrinsecă, antumă și postumă, a fenomenului ce rămâne încă a fi apropiată și pe deplin înțeleasă nu doar de către cei mulți ci și de către privilegiații cercetători ai acestei problematice spinoase. „Fascismul – pretinde Gentile – este un fenomen politic modern, naționalist și revoluționar, antiliberal și antimarxist organizat într-un partid-miliție, cu o concepție totalitară a politicii și a Statului, cu o ideologie activistă și antiteoretică, cu un fundament mitic, viril și antihedonist, sacralizată ca religie laică ce afirmă primatul absolut al națiunii, înțeleasă ca o comunitate organică etnic omogenă, ierarhic organizată într-un stat corporativ, cu o vocație beligerantă a politicii de măreție, de putere și de cucerire ținând crearea unei noi ordini și a unei noi civilizații”².

Evocând anumite tentative istoriografice de „de-fascizare” a fascismului prin „mussolinizarea” acestuia, Emilio Gentile consideră că o astfel de operațiune nu poate face abstracție de resortul totalitar al fascismului mussolinian care reprezintă o cale tipic italiană spre

¹ Emilio Gentile, *Fascismo. Storia e interpretazione*, Editori Laterza, Bari, 2002, pp. V-VI.

² *Idem*, pp. IX-X.

totalitarism. Gentile invocă pro causa sui un alt analist al fenomenului fascist din anii '30 ai secolului trecut, Angelo Tasca, ex-lider al Partidului Comunist Italian, devenit un impenitent apostat și ulterior un adversar al regimurilor totalitare de tip comunist care, în cartea sa apărută în 1938, proceda la o veritabilă „tăietură epistemologică” (ca să preluăm formula consacrată a lui Althusser) în cercetarea profundă și antidogmatică a unei realități complexe politice, sociale, culturale și economice în dinamică, metamorfozată în regim totalitar. Un regim încă imperfect, care nu poate fi definit decât în procesualitatea sa istorică, fără a face recurs la identificări pernicioase și sterile. „A defini fascismul înainte de toate este a-i scrie istoria [...] o teorie a fascismului nu poate decurge decât din studiul tuturor formelor de fascism larvare sau deschise, reprimare sau triumfătoare: întrucât sunt mai multe specii de fascism, fiecare dintre ele presupune tendințe multiple și uneori contradictorii ce pot evolua până la a fi schimbate unele dintre trăsăturile fundamentale. A defini fascismul înseamnă a-l surprinde în această devenire, a reține «diferența sa specifică» într-o țară determinată, într-o anumită epocă”³. Nici recursul la o paralelă cu episoadele de cezarism sau bonapartism, nici cantonarea într-o factologie secvențială căreia i se conferă o cauzalitate de tipul post hoc ergo propter hoc nu pot fi acreditate ca strategii explicative în cazul fascismului italian, cel puțin în primii ani de ascensiune, întrucât acestea nu iau în seamă multitudinea determinațiilor istorice, sociale, economice și culturale care sunt întrepătrunse, difuze, eclipsate de acțiuni, luări de poziție disparate și discordante, ce-și relevă importanța sau înrâurirea în timp ori din contră se dovedesc superflue, ne semnificative, omisibile, anecdotice. Fascismul ca termen generic a devenit și frecventabil când mișcarea, partidul fascist, și regimul totalitar revendicat și implementat apoi prin mutații și extensii succesive s-au erijat în model de cucerire și monopolizare a puterii politice care să fie exportat și imitat cu inerente variații. „Fascismul generic” poate fi privit mutatis mutandis ca un prototip conceptual, subsumându-se în felul său „tipului ideal” („ideal-tipului”) propus de sociologul german Max Weber ca modalitate de a accede la sensul ascuns al problemelor modernității, în condițiile „raționalizării” societății europene, „dezvrăjirii” sistemelor de idei, practicilor religioase și acțiunilor orientate către anumite scopuri „instrumentalizate” și hiperbolizate.

Emilio Gentile, anterior invocat, surprindea cu acuitate confluențele și controversalele din câmpul istoriografiei contemporane a fascismului în interiorul căreia se detașează „fascismele paradigmatică” (fascismul mussolinian și nazismul hitlerist) în jurul cărora gravitează diverse forme și formule de fascisme imitative sau cu ambiții autonome și de originalitate („protofascisme”, „parafascisme”, „pseudo-fascisme”, „regimuri fascistoide”)⁴.

Prin anumite caracteristici originare fascismul italian nu poate fi considerat decât cu îndreptățite rezerve de rigoare, prin anumite elemente genetice, drept „matricea” ereditară a fascismelor ce iau fost „imputate”, „ipotocate”. În ceea ce privește revendicarea în premieră a caracterului indubitabil totalitar al statului fascist, pe care Mussolini l-a proclamat cu binecunoscuta-i sentențiozitate se impun, fără îndoială, câteva precizări preliminare. În 1925, când „Ducele” fascist se grăbea să rezume un deziderat și cursul ineluctabil al procesului de

³ Angelo Tasca, *Nascita e avvento del fascismo*, vol. 2, Editori Laterza, Bari, 1967, pp. 553-554.

⁴ Emilio Gentile, *op. cit.*, pp. 39-40.

constituire al regimului totalitar în Italia, el afirma ritos: „Totul în Stat, nimic în afara Statului, nimic împotriva Statului”, pentru ca în 1927 să accentueze că „partidul conduce cu arma în mână regimul totalitar”⁵. Fascismul și-a asumat astfel o vocație și o funcție primordial totalitară ca un răspuns la criza prelungită a statului liberal și la pericolul revoluției bolșevizante dar și ca obsesie parțial mărturisită a finalizării unui proiect de edificare a statului unitar național italian pe care Risorgimento-ul îl declanșase fără a-l desăvârși, un obiectiv restant și căruia Mussolini și doctrinarii ce-i împărtășeau viziunea îi atribuiau conotații hipertrofiate, amintind de grandilocvența imperială romană.

De la începuturile sale, imediat după încheierea primei conflagrații mondiale și încercarea de „înmănunchiere” a fasciilor turbulente, exercitându-și puseele de violență cu orice ocazie pe fondul unei „brutalizări” a societății europene în țările învinse dar și în cele nemulțumite de beneficiile teritoriale sau de altă natură dobândite în urma Congresului de Pace de la Paris, de care amintea George L. Mosse, fascismul părea să dea curs unei revolte față de un stat liberal debilitat în care tendințele plutocratice ale clasei politice, ale burgheziei industriale, financiare și aristocrației latifundiare se manifestau cu ostentație sfidătoare și egoism netemperat. Perioada de conflicte social-economice și ciocniri de clasă, cunoscută sub numele de „Biennio Rosso/Bienala Roșie”, soldată cu greve și ocuparea fabricilor de către lucrători, înfruntări acerbe și represalii punitive între formațiuni paramilitare ale dreptei conservatoare și proletariatul urban și agricol, a constituit „patul germinativ” al situației în care squadriștii fasciști s-au dovedit nu doar extrem de agresivi ci și omniprezenți, suplinind reacția autorităților și conlucrând cu organele represive ale statului în lupta împotriva bolșevizării Italiei, contra comunismului și democrației politice liberale permissive. Mussolini, cândva inflammat agitator socialist, migrat spre tabăra naționalismului intervenționist de partea Antantei la începutul războiului a conștientizat în anii 1918-1919 șansa istorică de a se situa tocmai pe traiectul pe care societatea peninsulară se înscrisese, un traiect al frustrării, după o „victorie mutilată” care văduvea Italia de teritorii promise și meritate în virtutea unor așteptări iredentiste. Această direcție era cea potrivit căreia statul amenințat trebuia să consimtă a fi însuși complicele mișcării fasciste pe cale de a-l captura. La 30 octombrie 1922, după câțiva ani de criză economică, socială și politică, pe fundalul unui război civil endemic în care fasciile și unitățile de arditi exercitaseră un climat cotidian de teroare și violență dezlănțuită, Benito Mussolini a forțat șantajul suprem insurecțional: „Marșul asupra Romei” și a obținut, cu concursul armatei, regelui și al clasei politice paralizate de perspectiva apocaliptică a unei revoluții după model bolșevic să fie numit președinte al Consiliului de Miniștrii, chiar dacă fasciștii erau flancați strategic și de reprezentanții altor partide. O investitură la cârma guvernului susceptibilă de a fi cumva „legală și salutară” și care în universul imaginar al elitelor italiene, saturat de tactici și stratageme politicianiste, putea să pară o opțiune menită să țină în frâu impetuoșitatea oportunistului Mussolini, un personaj de prim plan al scenei publice în care quid pro quo-urile se succedau cu repeziciune și care ca lider și ca tribun demagogic

⁵ Vezi Discursul lui Mussolini în Marele Consiliu Fascist în *PNF. Gran Consiglio nei primi cinque anni dell'era fascista*, Roma, 1927, p. XI și Benito Mussolini, *Opera Omnia*, 35 volume, (ediție îngrijită de) E. et D. Susmal, vol. XXI, Firenze, 1951-1963, p. 142, apud Emilio Gentile, *La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato nel regime fascista*, Carocci Editore, Roma, 2008, p. 209.

prezenta un înalt grad de pericolozitate. Mussolini și fasciile sale combatante se ofereau astfel, nici mai mult nici mai puțin decât în postura de salvatori ai unei ordini amenințate de infernul haosului revoluționar, garanți ai unui purgatoriu provizoriu spre o societate care să își afle sinele colectiv și grandoarea.

Istoricii contemporani evenimentelor, admiratori ai fasciștilor sau adversari inclemenți ai fascismului au evidențiat în evaluarea momentului politic al preluării puterii de către Mussolini o serie de similitudini în ceea ce privește contextualizarea raporturilor de forțe, ezitățile și inadecvările reacțiilor instituționale, pactizările vinovate și cecitatea celor ce ar fi trebuit să anticipeze riscurile unei complacențe conjuncturale cu efecte ce aveau să ducă la subordonarea ulterioară a aparatului de stat, a opiniei publice, unui experiment autocratic cu valențe totalitare⁶.

Artizanii experimentului fascist implicați în cursul istoric al genezei și ascensiunii fascismului în Italia anilor '20-'30 ai secolului al XX-lea s-au identificat cu caracteristicile totalitare ale unei mișcări expansive, care uzând de violență, teroare, intimidare și reprimare a formațiunilor politice adverse a cucerit atât puterea executivă cât și pe cea legislativă, în cele din urmă subordonându-și aparatul administrativ și instaurând un regim aparte, diferit de tradiția statornicită a formelor de guvernământ; un regim al dominației și controlului societății, aspirând să activeze, să mobilizeze toate resursele materiale și umane, reglementând toate sectoarele, activitatea tuturor instituțiilor și entităților birocratice, toate aspectele vieții indivizilor și grupurilor umane inclusiv cele ținând de sfera privată sau familială. Conștientizarea virtuților și defectelor unui atare totalitarism de către ideologii și istoriografii seduși de dinamismul fascismului a furnizat acestuia din urmă un element nu doar de ordin identitar, ci și aura heraldică, de care regimul fascist avea nevoie spre a se delimita de toate celelalte forme de guvernământ precedente sau cu care, în epocă, se confrunta.

Pe de altă parte criticii regimului, militanții antifasciști de diverse orientări politice și ideologice, evidențiind propensiunile și manifestările dictatoriale duse până la extrem de către Mussolini și adepții săi, aveau în vedere și anumite obiective pragmatice chiar supuse unor rigori propagandistico-manipulative de natură să discrediteze, să submineze regimul fascist văzut ca o întrușipare a răului suprem, un regim toxic, eminentemente criminal, nefast.

Luigi Salvatorelli oferă încă din 1922 într-un articol din gazeta *La Stampa* o mostră edificatoare, irecuzabilă, în această privință:

„Fascismul este o mișcare care tinde prin toate mijloacele să pună stăpânire pe Stat și pe întreaga viață națională pentru a-și institui dictatura sa absolută și unică. Mijlocul esențial pentru a reuși este, în programul și în spiritul șefilor săi și ai celor ce-i urmează, completa suprimare a tuturor libertăților constituționale publice și private, ceea ce înseamnă distrugerea

⁶ Vezi în acest sens Gioacchino Volpe, *Istoria mișcării fasciste*, Novissima, Roma, 1940 (traducere și note de Giuseppe Sabbarese), cap. IV, V și VI; Pietro Gorgolini, *Le fascisme*, Nouvelle Librairie Nationale, Paris, 1922, cap. VIII și IX (Le fascisme et l'Etat) p. 112-170; Angelo Tasca *op. cit.*, vol. 2 cap. X (La Marcia su Roma) și Primo epilogo, pp. 391-584; Luigi Sturzo, *L'Italia et le Fascismo*, Librairie Felix Alcan, Paris, 1927, cap. V (La Marche sur Rome) pp. 115-138; Gaetano Salvemini, *La terreur Fasciste*, Librairie Gallimard, Paris, 1930; Gino Arias, Balbino Giuliano, Ernesto Codignola, Alberto De Stefani, *Mussolini e il suo Fascismo*, Editori Merlin Verlag-Heidelberg F. Le Monnier-Firenze, 1927, cap. La riforma dello Stato, pp. 149-225; Ignazio Silone, *Il fascismo. Origini e sviluppo*, Mondadori, Milano, 2002, cap. VIII, IX și X, pp. 127-174.

Statului și a întregii opere liberale a Risorgimento-ului italian. Când dictatura se va fi stabilit astfel încât nicio instituție nu ar putea exista, niciun act nu se va înfăptui, niciun cuvânt nu va putea fi rostit fără o totală dedicație și obediență în raport cu fascismul, atunci acesta ar fi dispus să suspende utilizarea violenței, nemaivând alt obiectiv de atins, rezervându-și mereu dreptul de a recurge la ea la primul semn de reînnoită rezistență”⁷.

Giorgio Amendola, un alt publicist liberal antifascist, care a utilizat termenul de „totalitar” pentru a demasca anumite prevederi ale „noului” sistem electoral introdus de guvernul Mussolini prin așa-zisa „Lege Acerbo”, accentua intenția manifestă a fascismului de a deveni o religie laică, totală, exclusivistă și intolerantă. „Fascismul nu a ținut atât să guverneze Italia, cât mai ales să monopolizeze controlul conștiinței italiene. Nu îi ajunge posesia puterii: vrea posesia conștiinței private a tuturor cetățenilor, vrea «convertirea» italienilor [...] fascismul are pretenția de a fi o religie”⁸.

Luigi Sturzo, liderul Partidului Popular Italian, partid ce a fost antecesorul democrației creștine, analizând multiplele aspecte de întărire a autorității exercitate de către partidul fascist la nivelul organelor Statului, la nivelul administrației, vieții parlamentare, structurilor economice, sindicatelor, cultelor religioase și opiniei publice în întregul ei, constata:

„Centralizarea etatică și monopolul partidului s-au unit strâns pentru a supune toate instituțiile sau organismele autonome într-o strictă obediență [...]. Această tendință a fost numită «totalitară» pentru că fascismul devenit fascism-naționalist, declara că se confundă cu patria, fiind totul, având toate drepturile, toată puterea, toată forța; restul țării nefiind nimic, neavând decât datorii în postura de guvernați”⁹.

Comentând situația creată în urma asasinării lui Matteotti și greva „secesionistă” parlamentară cunoscută sub sintagma „Aventin” care a marcat spulberarea puterii legislative înseși de către un Mussolini ce nu mai avea în fața sa nicio opreliște instituțională care să-i contracareze pornirea irepresibilă spre dictatura totală, Luigi Sturzo conchide că:

„Fascismul, tot astfel, a fost constrâns de a se arăta așa cum este, cu intransigența sa, cu intoleranța, cu tendința sa «totalitară». A fost forțat să-și sporească centralizarea politică și economică de a suprima toate manifestările de opinie liberă și de a transfera toate puterile Statului unui singur om și clanului său.”¹⁰

Chiar dacă pașantul acțional al mișcării fasciste și omniprezența în teritoriu a partidului fascist păreau să susțină ideea unui sistem totalitar in statu nascendi, expansiv, irezistibil, copleșitor, după înscăunarea lui Mussolini la cârma guvernului, Italia a fost teatrul unor desfășurări de forțe care nu erau doar efectul unei ideologii pragmatice sau al unui program politic ofensiv ideologizat de fascizare totală și implacabilă. Gaetano Salvemini reușea să descifreze o conexiune organică între aparatul propagandistic și cel represiv al regimului în cadrul căreia statul corporatist și cel polițienesc conlucrau și coabitau, partidul fascist fiind un

⁷ Apud Emilio Gentile, *Fascismo. Storia e interpretazione*, p. 65.

⁸ *Il mondo*, 1 apr. 1923, apud Emilio Gentile, *op. cit.*, p. 65.

⁹ Luigi Sturzo, *L'Italia et le Fascisme*, Librairie Felix Alcan, Paris, 1927, p. 127.

¹⁰ *Idem*, pp. 209-210.

releu și o componentă indispensabilă a sistemului de putere statală după înlăturarea elementelor sale anarhice, violente și cu neostoită energie distructiv-revoluționară, care fuseseră utile în anii de criză și în ascensiunea mișcării „cămășilor negre”. S-a creat astfel o coaliție între marii proprietari, bancheri, birocrați care constituiau o oligarhie economică și administrativă a sistemului fascist și oligarhia politică de factură partidistă, în frunte cu Mussolini ce deținea pârghiile dictaturii. Între aceste centre de putere oligarhică nu au întârziat să apară contradicții ce au fost parțial surmontate prin adoptarea unei legislații „fascistissime” ce a sanctificat controlul asupra administrației publice și țării în general. Salvemini trăgea concluzia că Mussolini reușise printr-o „inginerie” politică să calibreze partidul fascist prin birocrăția statală și aparatul administrativ prin „fascizare”:

„Capitaliștii propriu-ziși – marii industriași, latifundiarii și clasele superioare de profesioniști – nu ar fi putut supraviețui în Italia dacă masele compuse din clasa burgheză și mic-burgheză n-ar fi fost supuse nu mai puțin de către trei birocrații: ofițerii armatei regulate, funcționarii publici și funcționarii partidului fascist”¹¹.

Toate aceste comentarii provenind cu precădere din tabăra adversarilor fascismului mussolinian nu pot face abstracție de cronologia și dinamica acestui fenomen care nu se originează, decât parțial într-o genealogie cezarico-bonapartistă care s-a manifestat inițial într-o tradiție partidistă adulterată, prin avansuri și reculuri de tactici pervertite, militaristo-populiste, naționaliste, antiplutocratice, antisocialiste și anticomuniste, fără a menaja liberalismul aflat în derivă și decreștitudine, pentru a se revendica de la o etapă la alta ca vector al unei religii secularizate – doctrina fascistă –, posedată însă de o mistică a statului-forte, o „statolatricie” insuflată până la sațietate indivizilor masificați, având nu drepturi ci numai obligații impuse cărora trebuie să li se consacre cu necesitate, entuziast și fără alternativă.

Predispozițiile și manifestările totalitare ale fascismului italian sunt însă dificil de a fi hipostaziate și supralicitate într-o perspectivă ideologică actualizată a totalitarismului / totalitarismelor secolului al XX-lea, în care național-socialismul german și comunismul sovietic, de tip stalinist, au ocupat prim-planul atenției. Renzo De Felice, un nume de referință majoră în istoriografia fascismului italian care a făcut reconstituirea carierei politice a lui Benito Mussolini (vezi pertinenta și covârșitoarea biografie a acestui stupefiant și deconcertant politician, oportunist, lider socialist și al unui partid atipic de extremă agresivitate, șef de guvern ajuns dictator și emfatic actor pe scena internațională), s-a arătat sceptic în ceea ce privește capacitatea euristică a conceptului de totalitarism de a furniza beneficii semnificative în studierea fascismului și înțelegerea aspectelor sale complexe și contradictorii dincolo de ambiguitățile și capcanele generice ale unui termen ce s-a avansat ca un veritabil passé par tout.

„În primul rând – susține De Felice – a defini formele de putere caracteristice ale totalitarismului și a constata absența sau prezența limitată în regimurile de netăgăduit fasciste sau

¹¹ Vezi Gaetano Salvemini, *Scritti sul fascismo*, vol. I (ediție îngrijită de R. Vivarelli), Feltrinelli, Milano, 1961; vol. II (ediție îngrijită de N. Valeri e A. Merola), *Ibid.*, 1966; vol III (ediție îngrijită de R. Vivarelli), 1974. Vezi de asemenea Nicola Tranfaglia, „Fascismo: il regimo”, în vol. *Storia d'Italia* (ediție îngrijită de Fabio Levi, Umberto Levra, Nicola Tranfaglia), torno 1, La Nova Italia Editrice, Firenze, 1978, p. 410.

din contră, prezența afirmată în regiunile complet diferite unele de altele, nu servește din punct de vedere istoric la nimic sau aproape la nimic [...] În al doilea rând, mărunțul aport pozitiv pe care introducerea conceptului de totalitarism ni l-a putut da (de exemplu atenția arătată formelor de putere ce a permis să se arate diferențele adesea radicale între diverse regimuri fasciste și existența aceluiași forme în regimuri adesea foarte diferite) a fost plătită prin formularea unei a nu știu câta interpretări unilaterale a fascismului, care, în plus, a sfârșit prin a dobândi conotații evident ideologico-politice, chiar filosofice; toate acestea nu ne ajută cu certitudine a înțelege mai bine realitatea fascismului «istoric», dintre cele două războaie mondiale, nici în general evenimente ale secolului nostru.”¹²

Cu toate acestea tentația multor istoriografi și comentatori ai evenimentelor interbelice de a aplica regimurilor politice autoritare, dictaturilor moderne anumite scheme descriptive și explicative convenabile în funcție de anumite premise și axiome ideologice în măsură să privilegieze dincolo de „fiziologia” și condiția identitară a fascismului în epoca sa, o teleologie canonică a unui totalitarism compozit pretins omogen și inconturabil, a devenit irepresibilă odată cu perioada Războiului Rece, văzută astfel ca o confruntare ireconciliabilă și totală între democrație și totalitarism.

Renzo De Felice consideră că în cazul Italiei se poate vorbi de o „instaurare progresivă a totalitarismului”, fascismul mussolinian nereușind decât spre final să aproximeze modelul totalitar care era nedesăvârșit și în anumite privințe un obiect de imitație după realizarea Axei cu Germania hitleristă și transformarea Ducelui, într-un secundant al Führerului și în cele din urmă într-un jalnic vasal.

„Astfel, pentru a defini poziția noastră față de teoria «totalitarismului», este suficient să spunem doar că suntem de acord cu afirmațiile lui G. L. Mosse (istoric al nazismului, cunoscut și prin studiile asupra rasismului, antisemitismului și naționalismului în Europa, nota ns.) în lucrarea sa *Intervista sul Nazismo*. Reamintim totuși marile linii ale acestei teorii: mai întâi pentru a arăta că partizanii săi cei mai bine înarmați istoricește au ajuns să conchidă fie ca H. Arendt că până în 1938 cel puțin, regimul fascist nu a fost un veritabil regim totalitar, ci mai curând o «banală dictatură naționalistă, născută din dificultățile unei democrații pluripartite», fie ca D. Fisichella că a fost un «totalitarism neizbutit, ratat», de clasat în ultimă analiză printre ceea ce Fisichella însuși numea «regimuri autoritare de mobilizare»: în fine pentru a explica deci, că dacă utilizăm termenul «totalitar» vorbind de regimul fascist, nu este pentru că noi aderăm la teoria «totalitarismului» ci pentru că fascismul însuși folosea adjectivul «totalitar» în legătură cu concepția Statului și deci cu regimul ce decurgea din aceasta.”¹³

De Felice este în principiu de acord cu Franz Neumann, un politolog german, aplecat asupra problematicii totalitarismului potrivit căruia în regimurile totalitare există un primat al politicului în raport cu celelalte domenii și sectoare ale vieții sociale, în primul rând fiind vorba

¹² Renzo De Felice, *Le Fascisme, un totalitarisme a l'italienne*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1988, pp. 30-31.

¹³ Vezi Renzo De Felice, *op. cit.*, pp. 40-41; vezi de asemenea Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, Editura Humanitas, București, 1994; Domenico Fisichella, *Analisi del totalitarismo*, G. D'Anna, Messina-Firenze, 1976, p. 215 și urm.; Domenico Fisichella, *Totalitarismo. Un regime del nostro tempo*, La Nuova Italia Scientifica, 1987.

de o subordonare a economicului și de o posesie neîmpărtășită a instrumentelor de putere, fie ele materiale, psihologice, culturale astfel încât nicio schimbare „revoluționară” nu poate pleca de la clasa conducătoare și nici de la aparatul politic care sunt roțițe ale sistemului totalitar cu funcții de execuție specializate, strict controlate. Chiar dacă Italia fascistă învedera un tip de regim totalitar, în curs de implementare, el nu se deosebea fundamental de cel nazist sau de cel stalinist decât poate prin dimensiunile și intensitatea terorii în masă înregistrând cote mai mici decât în anii ascensiunii mișcării și a represiunilor împotriva formațiunilor și forțelor antifasciste și prin absența unui sistem concentraționar genocidar (KZ-urile naziste și gulagul NKVD-ist sovietic).

Mussolini ajunsese la putere grație unui compromis cu vechile clase dominante din epoca liberalismului italian aflat în decadență și degingoladă. Apoi concepția sa despre statul totalitar prezenta anumite caracteristici proprii, genuine, neîmprumutate, inconfundabile, particularizante. Statul de drept nu a fost înlocuit cu totul de un stat polițienesc și nici nu s-a instituit un control totalitar al partidului fascist asupra Statului, ci s-a realizat o concentrare absolută a puterii în Stat și o politizare totală a societății, tinzând să elimine orice distincție între Stat și societatea civilă (în sens hegelian). De unde și tendința afirmată retoric doar grevată de intermitențe și replieri tactice episodice de accentuare a caracterului totalitar al regimului, punându-se în valoare natura sa inalienabilă fascistă, de extindere a puterii în detrimentul componente tradiționale, fidele instituției monarhice (ex. armata)¹⁴.

Raymond Aron, în lucrarea sa de căpătâi cu valoare de pionierat în analiza comparativă a sistemelor constituționalist-pluraliste și a celor de tip totalitar, opera la rândul său anumite delimitări nuanțate care plasau Italia fascistă într-o poziție întrucâtva ex-centrică în raport cu Germania nazistă și Uniunea Sovietică din anii „Marii Terori”. Deși Italia avea un regim în care partidul unic se identifica cu statul atotputernic, omniprezent, ea nu a cunoscut nici proliferarea ideologică sufocantă nici fenomene conexe totalitarismului comparabile marilor epurări staliniste din anii '30 ai veacului trecut, nici excesele hiper-criminale ce au precedat sfârșitul regimului hitlerist. Aron înclină să creadă că:

„Regimurile nu au devenit totalitare printr-un fel de antrenare progresivă, ci plecând de la o intenție originală (bizară, nota ns.), voința de a transforma fundamental ordinea existentă în funcție de o ideologie. Trăsăturile comune ale partidelor revoluționare care au deșusat în totalitarism sunt amploarea ambițiilor, radicalismul atitudinilor și extremismul mijloacelor”¹⁵.

Raportarea fascismului italian la paradigma doctrinară totalitară în perioada postbelică, departe de a fi produs clarificările și certitudinile necesare, așteptate și acceptabile cu diferențierile de rigoare inerente ținând de opțiunile și pozițiile revendicate de către istoriografi, politologi, cercetători en titre ai chestiunii a pus pe tapet un continuum de afirmații reiterate, jumătăți de măsură, conciliante și renegări ale unor concluzii acumulate în timp, potrivit cărora dictatura lui Mussolini ar fi fost totalitară, cvasi-totalitară, un totalitarism ratat sau n-ar fi întrunit

¹⁴ Renzo De Felice, *op. cit.* pp. 42-45.

¹⁵ Raymond Aron, *Democrație et totalitarisme*, Editions Gallimard, Paris, 1965, p. 290.

îndeajuns trăsăturile definitorii ale conceptului propovăduit de Hannah Arendt, Raymond Aron, Carl J. Friedrich ori Zbigniew Brzezinski.

Istoricul italian al fascismului Emilio Gentile, discipol și continuator al operei lui Renzo De Felice, minuțiosul biograf al lui Mussolini, a reușit să facă, într-o carte incitantă, extrem de documentată și lămuritoare, apărută în 1995 și reeditată ulterior, publicată și în limbi de circulație internațională, o oportună revizuire a conceptului însuși de totalitarism aplicat regimului fascist, vorbind de un „cezarism totalitar”, de un „experiment totalitar italian”, de „calea italiană spre totalitarism”, reflectând asupra semnificațiilor totalitarismului văzut ca o experiență deloc ignorabilă a modernității alternative la modernitatea liberală și democratică, având fiecare dintre ele extensiuni și sincope, formule hibride și travestiuri înșelătoare.

Prima parte a cărții *La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato nel regime fascista* trece în revistă principalele contribuții istoriografice și interpretările concordate fascismului ca partid și regim din anii '20 până în ultimul deceniu al secolului trecut. Cea de-a doua parte are în economia lucrării o direcție argumentativă și scopul de a privilegia rolul de artizan și protagonist al partidului fascist în experimentul totalitar inițiat. Ultima secțiune a cărții are un caracter polemic încercând o valorizare critică a judecăților emise de Hannah Arendt asupra fascismului și totalitarismului, partea concluzivă insistând asupra eredității totalitarismului fascist.

Definind totalitarismul ca experiment mai curând ca regim, Emilio Gentile ține să sublinieze interconexiunea între elementele sale constitutive fundamentale, de aici rezultând și caracterul dinamic al totalitarismului ca proces continuu, acesta neputând fi considerat pe deplin încheiat, realizat în niciunul din stadiile sale particulare în derulare. Totalitarismul în variantele sale bolșevico-sovietică, fascistă, nazistă nu desemnează un proiect comun sau o meta (finalitate) comună – regimul totalitar – ci mai curând o metodă comună – experimentul totalitar –, cu diferențieri de la caz la caz neputându-se vorbi de o identitate comună, a regimurilor totalitare comparate ci de o identificare conceptuală și operațională. Emilio Gentile își asumă următoarea definiție a totalitarismului:

„(...) un experiment din domeniul politic, pus în act de o mișcare revoluționară, organizată într-un partid cu o disciplină rigidă, cu o concepție integralistă a politicii care aspiră la monopolul puterii și care după ce a cucerit-o, pe căi legale sau extra legale, distruge și transformă regimul preexistent, construiește un Stat nou, fondat pe regimul cu partid unic, cu obiectivul principal de a realiza cucerirea societății, adică subordonarea, integrarea și omogenizarea guvernațiilor, pe baza principiului politizării integrale a existenței atât individuale cât și colective, interpretată potrivit categoriilor, miturilor și valorilor unei ideologii palingenetice, sacralizate în forma unei religii politice, cu țelul de a modela individul și masele printr-o revoluție antropologică pentru a regenera ființa umană și a crea un om nou, dedicat trup și suflet înfăptuirii proiectelor

revoluționare și imperialiste ale partidului totalitar, cu scopul de a crea o nouă civilizație cu caracter supranațional”¹⁶.

Emilio Gentile consideră că dezbaterile privind totalitarismul, în special în anii '50-'60 ai veacului trecut și-au pus într-un mod implicit amprenta asupra poziționării fascismului italian și divulgării condiției sale totalitare în raport cu natura regimurilor autoritarist-dictatoriale în societatea de masă, în care „naționalizarea” masei de care amintea George L. Mosse era o fațetă ce se confunda până la suprapunere perfectă cu „masificarea” națiunii, pe care conducerea totalitară o presupunea ca ipostază *sine qua non*. El amintește contribuția profesorului italo-american Dante L. Germino, *The Italian Fascist Party in Power. A study in Totalitarian Rule*, care acreditează într-un chip nuanțat și bine documentat că istoria partidului fascist din Italia nu poate fi examinată în sine și pentru sine, ci prin recursul la elementele constitutive ale unui „sindrom totalitar” care la vremea respectivă exercita o atracție hegemonică în confruntările de idei. Gentile invocă în acest context numele unor gânditori reputeți: Duverger, întrucât acesta accentua faptul că partidul fascist a fost totalitar, în mod neechivoc, prin originile sale, structura, ideologia și funcția pe care o avea de îndeplinit; Aron care relevând că partidul fascist a impus un monopol al puterii politice nu a reușit totuși să articuleze o ideologie totală, păstrând anumite instituții tradiționale și evidențiind un grad mai redus în plan totalitar decât nazismul; Hannah Arendt care susținea, șocând până la un punct cititorii monumentalei sale cărți *Originile Totalitarismului*, că partidul fascist a fost doar aparent „o mișcare totalitară”, în sensul pe care ea îl atribuia termenului și că regimul fascist, cel puțin până la finele anului 1938 nu a fost deloc totalitar, ci doar o dictatură naționalistă ca multe altele, produsă de criza unei democrații de tip partidist¹⁷. Germino afirmă, fără a supralicita, teza naturii totalitare a partidului și regimului fascist decelând în fascism elementele constitutive ale totalitarismului pe care Carl J. Friedrich le sistematizase în definiția sa propusă atenției publice: o ideologie oficială de tip chiliastic, un partid unic ghidat de un „conducător” suprem, organizat ierarhic și oligarhic, supus Statului sau întretesut cu acesta, un sistem de control polițienesc contra inamicilor regimului și contra categoriilor arbitrar dissociate din populație, un monopol cvasi-complet, tehnologic condiționat, al tuturor mijloacelor efective de comunicare în masă¹⁸.

Germino a considerat de cuviință să avertizeze că ceea ce diferenția fascismul italian de celelalte ipostaze ale totalitarismului în secolul al XX-lea nu era nici superfluu, nici de domeniul caricaturalului cum unii observatori ai fenomenului erau tentați să creadă. „Fascismul italian nu a fost o operă bufă, nici o revoluție de palat de tip sud-american. Fascismul a fost o religie politică prevăzută în arsenalul necesar pentru realizarea programului său. În timpul celor două decenii de existență, dictatura fascistă s-a dezvoltat continuu către totalitarism. Umbrele crepusculare ale fascismului târziu stăteau inexorabil în străfundurile nopții totalitare”¹⁹. Chiar dacă Italia fascistă

¹⁶ Emilio Gentile, *La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato nel regime fascista*, Carocci Editore, Roma, 2008, pp. 18-19.

¹⁷ *Idem*, pp. 75-76.

¹⁸ Dante L. Germino, *The Italian Fascist Party in Power. A Study in Totalitarian Rule*, University of Minnesota Press 1959, pp. 132-133.

¹⁹ *Idem*, p. 144.

nu și-a apropiat telos-ul său totalitar, cum au făcut Germania lui Hitler și Uniunea Sovietică a lui Stalin, Mussolini și căpeteniile sale în cămăși negre nu au renunțat la obiectivele lor totalitare chiar dacă anumite circumstanțe și timpul nu au fost de partea lor. Germino, considera pe bună dreptate că totalitarismul nu a atins un stadiu de desăvârșire funcțională, ci a reprezentat un proces în desfășurare, nimic realizat uniform cu conflicte interne și fracțiuni, epurări periodice, rivalități între ierarhii și instituții, între aparatele tradiționale guvernamentale și noua birocrație a partidului unic. Germino rămâne independent de intențiile sale, tribut ar ambiențului intelectual al vremii sale și pulsațiilor, confruntărilor ideatice și ideologice marcate de aderența sau inaderența la conceptul de totalitarism.

Chiar și totalitarismele „perfecte” din punctul de vedere al analiștilor avizați nu s-au putut sustrage condiționărilor istorice, dar mai ales parametrilor lor de funcționare reali care le condamnau să obțină rezultate „imperfecte”. Fascismul italian nu face excepție.

Travaliul întreprins de Emilio Gentile în cartea sa *La via italiana al totalitarismo* a avut parte de reacții diverse. Unii comentatori care anterior avuseseră rezerve față de chestiunea specificului totalitarismului în stil italian au avut decența colegială de a-și revizui anumite aprecieri în această privință. Stanley Payne un autorizat istoric anglo-saxon al fascismului aprecia că Emilio Gentile „oferă o impresionantă cantitate de probe pentru a-și susține teza, potrivit căreia pe parcursul celei de-a doua jumătăți a anilor '30, regimul în Italia se angajase într-un radical proces de totalitarizare, chiar dacă procesul nu era complet din punct de vedere instituțional, când s-a produs căderea lui Mussolini în 1943”²⁰.

La rândul său, Juan Linz, care a declarat că își menține încă „poziția ambivalentă asupra caracterizării în sens totalitar a regimului italian” pe care anterior îl catalogase un „totalitarism întrerupt” a recunoscut că „Gentile a reușit să mă facă să accept punctul său de vedere, potrivit căruia fascismul nu doar avea un potențial totalitar ci în special în anii '30 evolua către un regim totalitar, motiv pentru care voi vorbi nu de un «totalitarism întrerupt» ci de un «totalitarism falimentat»”²¹. Încercând să identifice cauzele falimentului, Linz sugera atitudinea refractară la nivelul societății italiene ca materie primă pentru realizarea proiectului totalitar și a caracterului italienilor care nu erau... nemți. Într-o altă ordine de idei, acceptând interpretarea lui Gentile privind totalitarismul fascist, Adrian Lyttelton a propus luarea în considerare a distincției între „totalitarismului cald” caracterizat printr-o accentuată instabilitate instituțională, utilizarea terorii și un grad de mobilizare ideologică și un „totalitarism rece”, caracterizat printr-o configurație instituțională relativ stabilă, prin substituirea terorii cu un aparat capilar de supraveghere și un climat de conformism, care ar corespunde cazului fascismului italian²².

Și pentru a încheia cumva toată această sarabandă a schimburilor de idei și opinii asupra spinoasei chestiuni a caracterului manifest sau latent al totalitarismului în varianta sa fascistă

²⁰ Stanley G. Payne, Introducerea la ediția în limba engleză a lucrării lui Emilio Gentile, *The Struggle for Modernity. Nationalism, Futurism and Fascism*, Praeger Publishers, 2003, pp. XV-XVI.

²¹ Juan J. Linz, *Fascismo, autoritarismo, totalitarismo. Conessioni e differenze*, Ideazione, Roma, 2003, pp. 34-35.

²² Adrian Lyttelton, „La religione della patria”, în *L'indice*, nr. 7/8, 2003, p. 22, vezi și Emilio Gentile, *La via italiana al totalitarismo*, op.cit., p. 312.

italiană, crezul concludiv al autorului italian pe care l-am invocat/evocat insistent în aceste pagini, respectiv Emilio Gentile are semnificația unui remember actual:

„Cunoașterea istorică a «căii italiene spre totalitarism» poate fi utilă, probabil pentru a imputa cu un grad mai înalt de conștiință critică și problema eredității fasciste în instituții, în politică, în societate, în obiceiuri și mentalități și în comportamente în ultimii peste șaiszeci de ani. A continua totuși a gândi că experimentul totalitar fascist s-a topit ca zăpada sub razele soarelui, adică, pentru noi că nu a mai existat echivalează cu a afirma că nici fascismul nu a mai existat”²³.

Bibliografie:

- ***, Discursul lui Mussolini în Marele Consiliu Fascist în *PNF. Gran Consiglio nei primi cinque anni dell'era fascista*, Roma, 1927, p. XI.
- ARENDR, Hannah, *Originile totalitarismului*, Editura Humanitas, București, 1994.
- ARIAS, Gino, BALBINO, Giuliano, CODIGNOLA, Ernesto, De STEFANI, Alberto, *Mussolini e il suo Fascismo*, Editori Merlin Verlag-Heidelberg F. Le Monnier-Firenze, 1927.
- ARON, Raymond, *Democrație et totalitarisme*, Editions Gallimard, Paris, 1965.
- De FELICE, Renzo, *Le Fascisme, un totalitarisme a l'italienne*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1988.
- FISICHELLA, Domenico, *Analisi del totalitarismo*, G. D'Anna, Messina-Firenze, 1976.
- IDEM, *Totalitarismo. Un regime del nostro tempo*, La Nuova Italia Scientifica, 1987.
- GENTILE, Emilio, *Fascismo. Storia e interpretazione*, Editori Laterza, Bari, 2002.
- IDEM, *La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato nel regime fascista*, Carocci Editore, Roma, 2008.
- GERMINO, L. Dante, *The Italian Fascist Party in Power. A Study in Totalitarian Rule*, University of Minnesota Press, 1959.
- GORGOLINI, Pietro, *Le fascisme*, Nouvelle Librairie Nationale, Paris, 1922.
- LINZ, J. Juan, *Fascismo, autoritarismo, totalitarismo. Conexiones e diferencias*, Ideazione, Roma, 2003.
- LYTTELTON, Adrian, „La religione della patria”, în *L'indice*, nr. 7/8, 2003.
- MUSSOLINI, Benito, *Opera Omnia*, 35 volume, (ediție îngrijită de) E. et D. Susmal, vol. XXI, Firenze, 1951-1963, p. 142, apud Emilio Gentile, *La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato nel regime fascista*, Carocci Editore, Roma, 2008, p. 209.
- PAYNE, G. Stanley, Introducerea la ediția în limba engleză a lucrării lui Emilio Gentile, *The Struggle for Modernity. Nationalism, Futurism and Fascism*, Praeger Publishers, 2003, pp. XV-XVI.
- SALVEMINI, Gaetano, *La terreur Fasciste*, Librairie Gallimard, Paris, 1930.

²³ Emilio Gentile, *op.cit.*, p. 354.

- IDEM, Scritti sul fascismo*, vol. I (ediție îngrijită de) R. Vivarelli, Feltrinelli, Milano, 1961.
- SILONE, Ignazio, *Il fascismo. Origini e sviluppo*, Mondadori, Milano, 2002.
- STURZO, Luigi, *L'Italia et le Fascismo*, Librairie Felix Alcan, Paris, 1927.
- TASCA, Angelo, *Nascita e avvento del fascismo*, vol. 2, Editori Laterza, Bari, 1967.
- TRANFAGLIA, Nicola, „Fascismo: il regimo”, în vol. *Storia d'Italia* (ediție îngrijită de) Fabio Levi, Umberto Levra, Nicola Tranfaglia, torno 1, La Nova Italia Editrice, Firenze, 1978, p. 410.
- VOLPE, Gioacchino, *Istoria mișcării fasciste*, Novissima, Roma, 1940.